

SON DÖNEM İÇ VE DIŞ POLİTİK GELİŞMELERİ IŞIĞINDA TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

Yıldız DEVECİ BOZKUŞ*

Özet

Bu çalışmada özetle son 3 yılda Türk-Ermeni ilişkilerinde yaşanan iç ve dış politik gelişmeler ve bu gelişmelerin iki ülke ilişkilerine yansımaları incelenecektir. Bu çerçevede ilk olarak konuya genel bir giriş yapıldıktan sonra iki ülke ilişkilerinde özellikle Türkiye'nin ilişkilerin iyileştirilmesine yönelik atmış olduğu adımlar ve bu adımların beraberinde getirdiği bir takım yeni düzenlemeler ele alınacaktır. Daha sonra Türk-Ermeni ilişkilerine dair dış politikada öne çıkan konular ve bu konuların Ermeni sorununa etkileri incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni sorunu, Türk-Ermeni ilişkileri, Türkiye, Ermenistan.

Abstract

In this article we will briefly examine the domestic and foreign developments taking place in the Turkish-Armenian relations for the last three years and their effects on bilateral relations between Turkey and Armenia. Within this framework, after a brief introduction, the steps taken by Turkey for the amelioration of relations with Armenia and recent arrangements emerged as a result of these steps are analyzed. After that, the foreign policy issues of Turkish-Armenian relations and their implications on the Armenian question are covered.

Keywords: Armenian Question, Turkish-Armenian Relations, Turkey, Armenia.

Temelleri Doğu Sorunu'na kadar giden ve günümüzde araştırmacılar tarafından Ermeni sorunu olarak adlandırılan 1915 Olayları, gerek Türkiye gerekse Ermenistan açısından hem iç hem dış politik gelişmeler konusunda bir takım sorunların yaşanmasına, zaman zaman iki ülke ilişkilerinin gerilmesine neden olmaktadır. Ancak bu sorun sadece Türkiye ve Ermenistan değil Türkiye'nin ve Ermenistan'ın diğer ülkeler ile olan ilişkilerinde de ister istemez belirleyici unsurlardan biri olmaktadır. Bu çerçevede bu makalenin de araştırma konusu olan Türk-Ermeni ilişkilerinde yaşanan geliş-

* Yrd. Doç. Dr. Yıldız Deveci Bozkuş, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Ermeni Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, ydbozkus@ybu.edu.tr

meler ve bunların iki ülke ilişkilerine yansımaları oldukça ilginçtir. 1915 Olayları, Türkiye-Ermenistan sınırının kapalı olması ve Karabağ sorunu gibi problemler nedeniyle iki ülke arasında yaşanan sorunların iki ülkenin yürütmekte olduğu iç ve dış politikalarına da yansımaları olmuştur. İki ülke arasındaki bu sorunlar beraberinde özellikle konuya üçüncü ülkelerin de taraf olmasıyla birlikte yeni problemleri ortaya çıkarmaktadır. Bu durumun ise iki ülke ilişkilerini giderek daha da fazla etkilediğini söylemek mümkündür.

Günümüzde Ermeni sorunu olarak tanımlanan bu meselenin temeli Doğu Sorunu'na kadar gitmektedir. 19. yüzyılın ilk dönemlerinden itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş sürecine girmesi beraberinde İngiltere, Fransa, Rusya ve Almanya olmak üzere büyük devletlerin kendi çıkarları doğrultusunda İmparatorluğa yönelik bir takım politikalar hazırlamalarına olanak sağlamıştır. Bu politikaları Doğu Sorunu adı altında şekillendiren bu ülkeler, 19. yüzyıldan itibaren kendi politikaları çerçevesinde ilk kez 1815 yılında Viyana Kongresi'nde "Şark Meselesi" olarak da bilinen bu ifadeyi kullanmışlardır. Daha sonra Doğu Sorunu terimini Osmanlı'nın toprak bütünlüğü için kullanan bu devletler, I. Dünya Savaşı öncesinde ise Osmanlı İmparatorluğu'nun ortadan kaldırılması için büyük devletlerin uyguladığı politikaları da Doğu Sorunu adı altında uygulamışlardır. Bu nedenle Ermeni sorunu aslında Doğu Sorununun doğal olarak en önemli boyutunu oluşturmaktadır. (Garibov 2006: 58, Sertçelik 2009:1-9) Her ne kadar Ermeni meselesi Osmanlı İmparatorluğu döneminde başlamış ve şekillenmişse de sorunun çözüme kavuşturulamamış ve Cumhuriyet'e devredilmiş olması nedeniyle günümüzde araştırmacılar tarafından konunun muhatabının kim olduğuna dair de farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak bu çalışmanın konusu bu tartışmalardan ziyade temelleri Osmanlı İmparatorluğu döneminde atılan bu sorunun günümüzde iki ülke ilişkilerinde yarattığı etkilerdir. Bu açıdan soruna bakıldığında Ermeni meselesinin temelleri aslında Osmanlı İmparatorluğu döneminde atılmış olursa da günümüze kadar oldukça geniş bir değişim ve dönüşüm sürecinden geçmiştir. Bu çerçevede soruna 1915 olaylarının yanı sıra Türkiye-Ermenistan sınırının kapalı olması, Karabağ meselesi ve Türkiye aleyhinde dünya genelinde Ermeni diasporasının yürüttüğü politikaların da eklenmesiyle birlikte, sorunun her geçen gün daha da büyüdüğünü ve içinden çıkılmaz bir hal aldığını söylemek mümkündür.

Bu çalışmada iki ülke ilişkilerine dair 2010-2013 yılları yaşanan gelişmeler ve bu gelişmelerin iki ülke ilişkilerine yansımaları ele alınmaya çalışılacaktır. Çalışmada son üç yılın esas alınmasının iki önemli nedeni bulunmaktadır. Bunlardan biri Türk-Ermeni ilişkilerinin yakın dönemine dair Türk ve Ermeni literatüründe kapsamlı çok fazla çalışmanın yapılmış olunmasına rağmen son üç yıllık yakın dönem olarak adlandırabileceğimiz döneme dair pek fazla çalışmanın olmayışdır. İkinci neden ise son üç yıllık periyotta iki

ülke ilişkilerinde normalleşme yönünde bir kırılma noktasının yaşanması olmuştur.

Türkiye’de Ermeni Sorununa Dair 2010-2013 Arasında Yaşanan Önemli Gelişmeler

Türkiye’de Ermeni sorunu konusunda 2010-2013 yılları arasında yaşanan önemli gelişmelerin ele alınacağı bu bölüme geçmeden önce söz konusu dönemde öne çıkan başlıklara kısaca değinilmesinde yarar vardır. Bu başlıklar arasında ilk sırada “Birbirimizle Konuşmak: Türkiye ve Ermenistan’da Kişisel Bellek Anlatıları Projesi” gelmektedir. Son dönemlerde Ermeni sorunu konusunda Türkiye’de atılan önemli adımlardan biri de Ermeni diline yönelik yapılan girişimler olmuştur. Bu çerçevede Ermeni diline yönelik gelişmeler kapsamında değerlendirebileceğimiz bu adımlar arasında Ermenice yayın ve üniversitelerde Ermeni dili bölümlerinin açılması örnek olarak gösterilebilir. Bu dönemde ayrıca azınlıklara ait bazı vakıf mallarının iadesiyle de ilgili bazı çalışmalar yürütülmüştür. Ayrıca tarihi Akdamar Kilisesinde yapılan ayin ve Diyarbakır’da Surp Giragos ve Vortvots Vorodman Kilisesinin açılış törenini de bu kapsamda değerlendirmek mümkün.

1. Birbirimizle Konuşmak: Türkiye ve Ermenistan’da Kişisel Bellek Anlatıları Projesi

Ermeni sorununun barışçıl yollarla çözümlenmesi noktasında son dönemlerde başta Avrupa Birliği ve ABD olmak üzere hem Batılı devletler hem de uluslararası kuruluşlar tarafından önemli projelere destek verilmekle birlikte bu projelerin hayata geçirilmesi noktasında da önemli mesafeler kat edilmiştir. Benzer şekilde son üç yıla genel olarak bakıldığında Türkiye’de de önemli adımlar atıldığı görülmektedir. Bu adımlar arasında Türkiye’deki 35 ilin sivil toplum örgütünü kapsayan Sivil Toplum Kuruluşları Konfederasyonunun Ermenistan-Türkiye arasındaki barışa katkı sağlamak için Ermenistan’daki muhatap dernekle bir araya gelmelerini örnek olarak göstermek mümkündür (Hongur: 2010). Bunun yanı sıra “Ani Diyalog” adı altında toplanan Türk ve Ermeni STK’ların gerçekleştirdikleri projeler de bu kapsamda değerlendirilebilir. 14-17 Ekim 2010’da Kafkasya Enstitüsü ile Heinrich Böll Vakfı’nın Güney Kafkasya ve Türkiye büroları tarafından Eri van’da gerçekleştirilen bu toplantıya Türkiye ve Ermenistan’dan 70 kadar sivil toplum temsilcisi katılmıştır. Türkiye’den aralarında Toplum Gönüllüleri Vakfı, Türkiye İnsan Hakları Vakfı, Helsinki Yurttaşlar Derneği, Anadolu Kültür, Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV) gibi kurumlar ile çeşitli üniversite ve medya kuruluşları da yer almıştır.¹

Türkiye’nin yanı sıra Ermenistan’da gerçekleştirilen bu tür girişimler, iki ülke arasındaki barışçıl adımlara duyulan ihtiyaç ve bu ihtiyacın gideril-

¹ Yonca Poyraz Doğan, “Ermenistan ile asıl ‘sessiz diplomasi’yi sivil toplum kuruluşları yürütüyor”, *Zaman*, (21 Ekim 2010).

mesi için uygun bir zeminin oluşturulma çabası olarak da değerlendirilebilir. Nitekim Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleştirilmesi yolunda son yıllarda başta AB olmak üzere bir çok uluslararası kuruluşun, iki ülke arasındaki sorunların çözümüne katkı sunacak projelere ciddi katkı sunmaları bu arayışları doğrular mahiyettedir.

Söz konusu projelerden biri de Anadolu Kültür Vakfı'nın koordinatörlüğünde Alman Yetişkin Eğitimi Birliği Uluslararası İşbirliği Enstitüsü (dvv international), Hazaraşen Etnografya Çalışmaları Merkezi, ve Alman Dışişleri'nin desteğiyle² 2009 yılında başlayan "Birbirimizle Konuşmak: Türkiye ve Ermenistan'da Kişisel Bellek Anlatıları" adlı proje olmuştur. Söz konusu çalışmada projenin temel amacının bu bölgedeki uzlaşma sürecine profesyonel sözlü tarih düzeyinde açık bir diyalog süreci başlatarak katkıda bulunmak olduğu ortaya konmuştur.³

2. Ermeni Diline Yönelik Gelişmeler

Türkiye'de son üç yılda Ermeniler ve Ermeni sorununa dair yaşanan bir diğer önemli gelişme de çeşitli üniversitelerde açılan Ermeni Dili ve Edebiyatı bölümleri olmuştur. Türkiye'de resmi olarak Ankara Üniversitesi dışında Ermeni Dili ve Edebiyatı eğitimi bulunmazken günümüzde devlet ve vakıf üniversitelerinde Doğu ve Batı Ermenice diline yönelik eğitimin başladığı görülmektedir. Bu durumun Türkiye'nin özellikle Avrupa Birliği süreci ve demokratikleşme yolunda atılan adımlar adına olumlu bir etkiye sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bölümlerin yanı sıra Ermenice yayınlar konusunda da birtakım pozitif adımlar atılmıştır.

Son dönemlerde özellikle de Ermeni cemaati tarafından sık sık gündeme getirilen azınlık okullarının kendi ders kitaplarını yayınlamalarına yönelik de birtakım olumlu adımların atıldığı ve bu gelişmelerin de başta Türkiye Ermenileri olmak üzere Ermeni cemaati üzerinde olumlu bir etki bıraktığı izlenmektedir.

İstanbul'daki Ermeni cemaatinin talebi üzerine, 2010 yılında ilk defa Ermeni okulları için Ermenice hazırlanan ders kitapları ücretsiz dağıtılmıştır.⁴ Önceki yıllarda ders kitapları çoğunlukla fotokopi şeklinde temin edilirken, alınan söz konusu kararla hazırlanan kitapların Ermeniceye tercüme edilerek yayınlanması ve dağıtılmasının Ermeni cemaati tarafından memnuniyetle karşılandığı⁵ hatta diaspora Ermenilerinin bu konuya basında

² Leyla Neyzi, Hranush Kharatyan -Araqelyan, "Birbirimizle Konuşmak: Türkiye ve Ermenistan'da Kişisel Bellek Anlatıları", "Ermenistan-Türkiye Uzlaşım Sürecine Katkı Olarak Yetişkin Eğitimi ve Sözlü Tarih Çalışması", dvv international yayınları. http://anadolukultur.org/kitaplar/Birbirimizle_Konusmak.pdf (10 Aralık 2011).

³ Kuşkusuz iki ülke ilişkilerine dair bunun yanı sıra başka projelerde gerçekleştirilmiştir. Ancak bu çalışma kapsamında sadece bu projelerden birine yer vermek mümkün olmuştur.

⁴ "Bakanlık, Ücretsiz Ermenice Ders Kitabı Dağıtacak", *Radikal*, (9 Haziran 2010).

⁵ "MEB'den Bedava Ermenice Kitap", *Bugün*, (19 Eylül 2010).

geniş yer verdiği gözlenmiştir. Türkiye-Ermenistan ilişkilerine dair son üç yıla dair önemli bir diğer gelişme de Türkiye'nin resmi devlet kanalı Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu'nun 2009 yılında başlatmış olduğu Doğu Ermenice radyo yayını olmuştur. Söz konusu yayının özellikle Avrupa birliği raporlarında sıkça yer alarak, iki ülke ilişkilerinin normalleşmesi yolunda atılan olumlu adımlar arasında vurgulanırken aynı zamanda Ermeni diasporası yayınlarında⁶ da geniş yankı bulmuştur.

3. Azınlıklara Ait Bazı Vakıf Mallarının İadesi Yönündeki Çalışmalar

Azınlıklara ait bazı vakıf mallarının iadesi yönündeki çalışmalar uluslararası basında Türkiye'nin demokratikleşme yolunda attığı önemli adımlardan biri olarak değerlendirilmiş ve Türk basınında da geniş yankı bulmuştur. Türkiye'de bazı kesimler tarafından tepkiyle karşılanan bu karar, benzer şekilde Müslümanların da el konulmuş mallarının iadesini gündeme taşımıştır. Öte yandan bazı köşe yazarları ise bu gelişmenin oldukça önemli bir adım ve geç kalınmış bir karar olduğunu ifade etmişlerdir.

Başbakan Erdoğan'ın Türkiye'deki azınlık önderleriyle yaptığı bir toplantıda açıkladığı azınlıklara ait bazı vakıf mallarının iadesi kararının bazı araştırmacılar tarafından aslında AİHM kararlarının baskısıyla alındığı öne sürülmektedir.⁷

4. Türkiye-Ermenistan Gençlik Senfoni Orkestrası

2010 yılında da Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleşmesi yolunda bir takım adımlar atılmıştır. Bunlar arasında birtakım kültürel organizasyonlar yer almıştır. Bu kapsamda Türkiye-Ermenistan Gençlik Senfoni Orkestrası, şefler Nvart Andreassian ve Cem Mansur'un yönetiminde, 16 Temmuz'da Cemal Reşit Rey Konser Salonu'nda bir konser verilmiştir. Anadolu Kültür, İKSV ve Boğaziçi Üniversitesi işbirliğiyle gerçekleştirilen konserde, yaşları 18 ile 23 arasında değişen yüksek konservatuar kökenli genç müzisyenlerden oluşan Türkiye-Ermenistan Gençlik Senfoni Orkestrası, aralarında iki ülkenin bestecilerinin yapıtlarının da bulunduğu bir repertuarı seslendirmişlerdir.⁸

5. Tarihi Akdamar Kilisesinde Ayin

2009 yılında ilk defa ibadete açılan Akdamar kilisesinde 2010 yılında Ermenistan'dan da ruhani liderlerin katılımıyla bir ayin gerçekleştirilmiş-

⁶ Turkey Starts Armenian, Kurdish Language Radio Channels, <http://www.armenian diaspora.com/showthread.php?163518-Turkey-Starts-Armenian-Kurdish-Language-Radio-Channels>, (21 Mart 2009)

⁷ Soli Özel, "Azınlık Mallarının İadesi", *Habertürk*, (31 Ağustos 2011).

⁸ Türk ve Ermeni Gençler Aynı Sahnede, "<http://www.ntvmsnbc.com/id/25114786>", (14 Temmuz 2010)

tir.⁹ Söz konusu ayinin ikincisinin gerçekleştirildiği 2011 yılında ise ayine Türkiye'nin çeşitli yerlerinde yaşayan Ermenilerin yanı sıra Türkiye Ermenileri Başrahibi Sahak Maşalyan, İstanbul Ermeni Patrikhanesi Başrahibi Tatul Anuşyan, Türkiye Ermenileri Patrikliği Genel Vekili Başepiskopos Aram Ateşyan ve çok sayıda ruhani lider eşlik etmiştir. 2009 yılında olduğu gibi 2010 yılında gerçekleştirilen ayin Türk basınının¹⁰ yanı sıra Ermeni ve yabancı basında da geniş yankı bulmuştur.

6. Diyarbakır'da Surp Giragos Ermeni Kilisesinin Açılışı

2011 yılında yaşanan bir diğer gelişme de Diyarbakır'da Surp Giragos Ermeni Kilisesinin ibadete açılması olmuştur.¹¹ Türk basınında da geniş yankı bulan bu gelişme¹² iki ülke ilişkilerinin normalleşmesi yolunda atılan önemli adımlar arasında yer almıştır.

7. Vortvots Vorodman Kilisesinin Açılışı

İstanbul Kumkapı'da bulunan ve en son I. Dünya Savaşı yıllarında ibadethane olarak kullanılan "Vortvots Vorodman Kilisesi, 2012'de "Vortvots Vorodman Kilisesi ve Patrik Mesrob II Kültür Merkezi" adıyla hizmete açılmıştır.¹³ İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ne ait bir Ermeni Gregoryen kilisesi olan Meryem Ana Kilisesi'nin (Surp Asvadzadzin) yapılış tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, eskiden üç Bizans kilisesinden oluştuğu ve 1641'den bu yana patrikliğin katedral olarak kullandığı bilinmektedir.¹⁴

Ermeni Meselesine Dair Dış Politikadaki Gelişmeler

1. ABD'de Hıristiyan Eserlerinin Korunmasının ve El Konmuş Kilise Mallarının İadesine Dair Karar

Bu konuya dair ilk karar 15 Haziran 2011'de ABD Temsilciler Meclisi'nde bir madde olarak sunulmuş daha sonra ABD Temsilciler Meclisi'nde 14 Aralıkta kabul edilmiştir. Kararda Türkiye'nin ülkesindeki Hıristiyan eserlerini koruması ve el konulmuş kilise mallarını iadesi öngörülmektedir. "Hıristiyan Eserlerinin Korunmasının ve El Konmuş Kilise Mallarının İade

⁹ Turkey To Allow Worship in Akhtamar Church, "http://asbarez.com/78668/turkey-to-allow-worship-in-akhtamar-church/" (25 Mart 2010)

¹⁰ Akdamar Kilisesi'nde Ayin Başladı, "http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=1178633&title=akdamar-kilisesinde-ayin-basladi" (11 Eylül 2011)

¹¹ Surp Giragos Kilisesi Üç Kavmin Barış Dualarıyla Açıldı, "http://www.radikal.com.tr/Default.aspx?aType=Detay&VersionID=15731&Date=20.10.2008&ArticleID=1067217", (23 Ekim 2011)

¹² Diyarbakır'daki Ermeni Kilisesi'nde 30 Yıl Aradan Sonra İlk Dua, "http://www.milliyet.com.tr/diyarbakir-daki-ermeni-kilisesi-nde-30-yil-aradan-sonra-ilk-dua/turkiye/sondakikaarsiv/23.10.2010/1305281/default.htm" (23 Ekim 2011)

¹³ "Bir Asır Sonra Vortvots Vorodman Kilisesi", Bianet, 2 Ocak 2012, "Fransa'nın 'soykırım' yasasına yanıt: Gök Gürültüsü Çocukları", Habertürk, (2 Ocak 2012)

¹⁴ "Bir Asır Sonra Vortvots Vorodman Kilisesi", Bianet, 2 Ocak 2012.

Edilmesinin Türkiye Cumhuriyeti'nden Talep Edilmesi" başlıklı bu kararın özellikle Ermeniler ve Rumları yakından ilgilendirdiği söylenebilir.

Tasarıda ayrıca "Osmanlı İmparatorluğu'nun baskı ve kasıtlı olarak yok etmesi sonucu olarak bu ülkedeki eski Hıristiyan halklardan şimdi geriye küçük bir kesim kaldığı belirtilmekte, bu arada yok edilenler arasında 2.000.000 Ermeni, Rum, Asurî, Pontuslu Rum ve Süryani"nin¹⁵ de olduğu ifade edilmektedir. Aslında bu karar bir bakıma ABD'nin politikaları ile çelişki arz etmektedir. Bilindiği üzere ABD'de birçok eyalette durum farklı olsa da halen soykırım iddiaları resmen tanınmamıştır.

Bu kararın bir diğer önemli noktası da kararda Türkiye'ye yönelik kullanılan ifadeler olmuştur. Buna göre kararda "Türkiye Cumhuriyeti sınırları içindeki Hıristiyan eserlerinin birçoğunun yok edilmesinden ve çalınmasından sorumlu tutulmakta, ülkesinde kalan Hıristiyanlarının ibadetlerini engellediği ileri sürülmekte, diğer yandan son on yıl içinde dini azınlıkların durumunun düzeltilmesine yönelik reformların yeterli olmadığı" ifadesine yer verildiği görülmektedir.¹⁶

2. Fransa'nın Soykırım İddialarını İnkâr Edenlerin Cezalandırılmasına İlişkin Tasarısı

Bilindiği gibi Türkiye'nin AB'ye üyeliğine karşı çıkan ülkeler arasında Fransa ilk sırada gelmektedir. Fransa'da soykırım iddialarıyla ilgili ilk karar 29 Mayıs 1998'de gündeme taşınmıştır. Son derece kısa olan bu kararda kısaca Fransız Meclisi tarafından 1915 Olaylarını soykırım olarak tanıyan bir karar kabul edilmiştir. Söz konusu kararın 17 Mayıs 1995-16 Mayıs 2007 yılları arasında Cumhurbaşkanlığı görevini yürüten ve Türkiye karşıtlığı kadar Ermenistan taraftarlığıyla da bilinen Jacques Chirac'ın döneminde kabul edildiği görülmektedir.(Bozkuş 2011: 159-160) Fransa'nın Ermeni soykırımı iddialarıyla ilgili bir diğer kararı, 7 Kasım 2000 tarihinde kabul edilmiştir. Ancak bu kez karar Fransız Meclisi değil Fransız Senatosu tarafından kabul edilmiştir. 1998 yılı kararıyla biçimsel ve içeriksel olarak benzer özellikler taşıyan bu karar da son derece kısa olup, yine 1915 Olayları'nı soykırım olarak kabul etmiştir. Ancak iki karar arasındaki farklılığın şöyle ortaya konulmasında yarar vardır: 1998 yılı kararı Fransız Ulusal Meclisi tarafından kabul edilmişken, 2000 yılı kararı ise Fransız Senatosu'nun gündemine alınmış olduğu görülür. Bunu bir bakıma, tanınmanın bir üst kurum tarafından gerçekleştirilmesi şeklinde yorumlamak mümkündür. (Bozkuş 2011: 159-160)

Türkiye'nin çeşitli kesimlerinde Fransa'nın söz konusu kararına yönelik birtakım tepkiler ortaya konmakla beraber, bir süre sonra kararların

¹⁵ "Hıristiyan Eserlerinin Korunmasının ve El Konmuş Kilise Mallarının İade Edilmesinin Türkiye Cumhuriyetinden Talep Edilmesi", *Bolsahays*, (27 Haziran 2011).

¹⁶ "Hıristiyan Eserlerinin Korunmasının ve El Konmuş Kilise Mallarının İade Edilmesinin Türkiye Cumhuriyetinden Talep Edilmesi", *Bolsahays*, (27 Haziran 2011).

giderek daha da genişletilerek yeniden alınmasının önüne geçilememiş ve bu kez 29 Ocak 2001'de "Fransa 1915 Ermeni soykırımını açıkça tanır" cümleleriyle bu kararlar yasalaşmıştır. Daha sonraki yıllarda 2001 yılı kararının ardından bu kez 12 Ekim 2006 yılında soykırımın inkârının suç sayılması yönünde bir karar alınmıştır.

Fransa'nın söz konusu kararı bazı Fransız aydın, yazar ve araştırmacılarının yanı sıra Türkiye'de yaşayan Ermeni vatandaşları tarafından da tepkiyle karşılanmıştır. Bilindiği üzere Hrant Dink öldürülmesinden önce sık sık çeşitli ülke parlamentolarında alınan kararların sorunun çözümünden çok sorunun büyümesine neden olduğuna dikkat çekmekteydi. Benzer şekilde Türkiye'deki Ermenilerin büyük bir çoğunluğu da diğer ülkelerin bu soruna müdahil olmalarına karşı koymakta ve bu sorunun çözümünün yine sorunun muhataplarıyla gerçekleştirilmesi gerektiği yönünde görüş beyan etmektedirler. Bu konuyla ilgili olarak Türkiye Ermenileri Patrik Vekili Başpiskopos Aram Ateşyan, Fransa Ulusal Meclisi'nde Ermeni soykırımı iddialarıyla ilgili kabul edilen tasarıya ilişkin yaptığı açıklamada "Sorunlarımızı kendimiz çözmeliyiz, başkaları bu işe girmemeli"¹⁷ ifadelerini yinelemiştir.

Görüldüğü gibi Fransa'nın söz konusu kararı her ne kadar diaspora Ermenileri arasında bir memnuniyet yaratmışsa da aslında hem Ermenistan'da hem diğer ülkelerde beklenildiği kadar yankı uyandırmamıştır. Ancak iki ülke ilişkilerindeki sorunların yeniden gündeme gelmesinden öteye gidememiştir. İki ülke ilişkilerinde üçüncü ülkelerin konuya müdahil olmasıyla yaşanan sıkıntıların yanı sıra Ermenistan Cumhuriyeti'nin doğrudan yürüttüğü birtakım sıkıntıların da etkili olduğu söylenebilir. Bunlar arasında 1 Nisan 2011'de Ermenistan Devlet Başkanı Serj Sarkisyan'ın talimatı ve onayıyla "Ermeni Soykırımının 100. Yıldönümüne İlişkin Etkinliklerin Koordinasyonu için Devlet Komisyonu"¹⁸ kurulması örnek gösterilebilir.

Ermeni sorununa dair dış politik gelişmeler arasında diasporanın yürütmekte olduğu faaliyetler kuşkusuz ilk sırada yer almaktadır. Nitekim bir bakıma dış politik gelişmelerin büyük bir çoğunluğunu diaspora Ermenilerinin şekillendirdiği bilinmektedir.

Türk-Ermeni ilişkilerine dair son yılda yaşanan bir diğer gelişme de İsrail Parlamentosu Ksennet'te yeniden Ermeni soykırımı iddialarına dair sunulan karar olmuştur. Bilindiği üzere bu konuya dair daha önceki yıllarda da benzer şekilde dönem dönem bazı kararlar parlamentoya sunulmuş ancak bir netice alınamamıştı. Bu çerçevede İsrail'in söz konusu tutumunu şöyle değerlendirmek mümkündür. Aslında İsrail'de soykırım iddialarına dair birden fazla görüşün mevcut olduğunu, bu anlamda bir kesim Türkiye

¹⁷ "Aram Ateşyan: Başka Ülkeler Bu İşe Girmemeli" <http://www.avim.org.tr/bultentekli.php?haberid=42729> , (27 Aralık 2011).

¹⁸ Aslan Yavuz Şir, "Fransa Tartışmaları Işığında 2015 Öncesi Ermeni Diasporası Faaliyetleri", <http://www.avim.org.tr/bultentekli.php?haberid=42532> (22.12.2011).

ile ilişkileri göz önünde bulundurarak temkinli olunması gerektiğini öngörürken diğer kesimin sorunun çözümü için tarafların masaya oturması gerektiğini ileri sürdüğünü söylemek mümkündür. Ayrıca bazı grupların sorunun kaynağı olarak sadece Türkiye'nin muhatap gösterilmemesi gerektiğini, 1915 Olayları'nda Türkiye kadar ABD'nin de suçlu olduğunu öne sürdüğü anlaşılmaktadır. Öte yandan bir başka kesimin ise, Ermenilerin uluslararası arenada yarattığı "masum imajının" pek de gerçeği yansıtmadığı, Ermenilerin de en az Türkler kadar suçlu olduğunu savunduğu görülmektedir. (Bozkuş 2011: 599-600)

3. Vaşington'da Soykırım Müzesi Açma Çalışmaları

2011 yılında Vaşington'da açılması planlanan Ermeni Soykırımı müzesi ise Türk-Ermeni ilişkilerinin yanı sıra Türk-ABD ilişkilerinde de bazı sıkıntıların yaşanmasına neden olmuştur. Bu çerçevede ABD'deki Yahudi Soykırımıyla benzer şekilde Vaşington'da bir Ermeni Soykırımı müzesi¹⁹ açma girişimi kısa adı ANCA olan ABD'deki en büyük Ermeni diaspora kuruluşu tarafından başlatılmıştır.

4. Türkiye Aleyhinde Açılan Tazminat Davaları

Ermeni sorununa dair son dönemlerde yaşanan önemli bir diğer politik gelişme de daha ziyade ABD'de açılan tazminat davaları olmuştur. ABD'deki Ermeni diasporası tarafından son dönemlerde sıkça dillendirilmeye başlanan bu hususun temelini aslında bazı araştırmacılara göre 1930'lu yıllara dayandığı ve bu hususun hukuki olarak çözüme kavuşturulduğu öne sürülmektedir. Ancak son dönemlerde başta Ziraat bankası olmak üzere İncirlik Üssü ve benzeri konulara dair açılan davalar konunun yeniden gündeme taşınmasına yol açmıştır. Bu konuyla ilgili olarak ABD'de Türkiye aleyhinde açılan davalara bakan Türk-Amerikan Dernekleri Asamblesi (ATAA) Başkanı Günay Evinç ve David Saltzman, bu davalarla ilgili olarak düzenledikleri bir toplantıda davaların tarihinin dikkat çekici olduğunu, Ermeni tazminat davalarının 2005'ten itibaren müthiş düşüşte olduğunu, ancak 2015 yılı etkinlikleri çerçevesinde bu konunun yeniden hareketlenmeye başladığını ve bunun da Taşnak siyasi bakış açısından bir paniği yansıttığını ileri sürmüşlerdir.²⁰

Evinç'in de işaret ettiği gibi bu tür girişimleri Ermeni soykırımı iddialarının 2015 yılı için yürütülen çalışmaların bir parçası olarak değerlendirmek mümkündür. Ancak yine de bu konuya dair yaşanan gelişmelerin özel-

¹⁹ "Cafesjian Family Foundation to continue construction of Armenian Genocide Memorial Museum in Washington", *News.am*, (3 Ağustos 2011), "Cafesjian Foundation wins Genocide Museum lawsuit", *Panarmenian*, (29 Ocak 2011), "Genocide Museum Property to Revert to Cafesjian by May 23", *Asbarez*, (23 Mayıs 2011)

²⁰ "Ermeni Tazminat Davaları Düşüşte", *Habertürk*, 8 Ekim 2010.

likle Merkez Bankası ve Ziraat Bankası'na açılan davaların sayısında bir artış gözlemlendiği ve bu konuda çalışanların desteklendiği görülmektedir.

Önceki yıllardan farklı olarak son dönemlerde Ermeni soykırımı iddialarını konu alan toplantı, konferans ve yayınların sayısında da ciddi bir artış gözlemlendiği anlaşılmaktadır. Özellikle ABD'de bazı üniversitelerin bu konuda ciddi çalışmalar yürüttüğü ve bu Nisan 2010 tarihinde Armenian Film Foundation adlı vakıf ile Güney Kaliforniya Üniversitesi Shoah Foundation Institute arasında "soykırım" tanıkları ile yapılan 400 civarında görüşmenin kayıtları ile hazırlanacak çalışmaların yayınlanması konusunda anlaşma sağlandığı da basında yer almıştır.²¹

5. Türkiye-Ermenistan Protokollerinin Paraflanması

Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında 31 Ağustos 2009'da İsviçre'nin Zürih kentinde "Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol" ve "İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol" imzalanmıştır. Buna göre kısaca söz konusu protokollerin iki ülke arasındaki sınırların karşılıklı olarak tanınması ve ilişkilerin geliştirilmesi öngörülmüştür.

Türkiye-Ermenistan arasında imzalanan protokollerin iki ülke ilişkilerinde aslında bir dönüm noktası olacağı ve bundan sonraki süreçte ikili ilişkilerin normalleşmesine ciddi katkı sağlayacağı öngörülmekteydi. Ancak beklenen olmadı. Gerek protokollerde kesin olmayan cümlelerin yer alması gerekse protokollerin imzalanması ve sonrasında yaşanan bir takım gelişmeler iki ülkede de bu konuya dair bir takım soru işaretleri uyandırmıştır.

Söz konusu protokollerin içeriğine bakıldığında ilk maddelerde iki ülkenin karşılıklı toprak bütünlüğüne saygı duyulması hususuna şöyle vurgu yapıldığı görülmektedir;

*"İkili ve uluslararası ilişkilerinde, eşitlik, egemenlik, diğer ülkelerin iç işlerine müdahale etmeme, toprak bütünlüğü ve sınırların dokunulmazlığı ilkelere saygılı olacakları ve bu ilkelere saygı gösterilmesini sağlayacakları yönündeki taahhütlerini teyit ederek..."*²²

Protokollerde üzerinde durulan bir diğer husus da iki ülke arasında bir güven ortamının oluşturulması, bölge barışı ve istikrarı ile anlaşmazlıkların barışçıl yollardan çözümüne dair yapılan vurgu olmuştur. Aslında bu yönüyle genel olarak söz konusu maddelere ve temennilere bakıldığında son derece pozitif bir takım argümanların ön planda olduğu görünmektedir.

Protokollerde belki de en dikkat çekici maddelerden biri "*İki ülke arasındaki mevcut sınırın uluslararası hukukun ilgili antlaşmalarında tarif edil-*

²¹ Aslan Yavuz Şir, "Fransa Tartışmaları Işığında 2015 Öncesi Ermeni Diasporası Faaliyetleri", <http://www.avim.org.tr/bultentekli.php?haberid=42532> (22.12.2011).

²² Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Resmi Web Sitesi: www.mfa.gov.tr/data/DIS POLITIKA/turkiye-ermenistan-turkce.pdf (10 Aralık 2011)

*diği şekliyle karşılıklı olarak tanındığını teyit ederek*²³ ifadelerinin yer aldığı bölüm olmuştur. Bu maddeyle aslında Ermenistan'ın halen kabul etmediğini öne sürdüğü 1921 Tarihli Kars Antlaşması kastedilmektedir. Dolayısıyla bu maddenin aslında bir bakıma Türkiye açısından bir kazanım olduğunu söylemek mümkündür.

*"İyi komşuluk ilişkileri anlayışıyla bağdaşmayacak herhangi bir siyaset izlemeyeceklerine dair taahhütlerini yineleyerek"*²⁴ maddesi ise son dönemlerde yaşanan gelişmelerle bir çelişki arz etmektedir. Nitekim Fransa'nın almış olduğu soykırımın inkârını suç sayan ve cezalandıran yasayla ilgili olarak Ermenistan yönetiminin Sarkozy'e teşekkür mektubu gönderdiği görülmektedir.²⁵ Ermenistan Devlet Başkanı Serj Sarkisyan tarafından Nikolas Sarkozy'e gönderilen mektupta özetle Sarkozy'nin Erivan'a yaptığı ziyaretin ardından kısa süre içerisinde verdiği sözü yerine getirerek aldığı karardan duyulan memnuniyet dile getirilmiştir.²⁶

Protokolde yer alan bir diğer madde olan *"Hangi nedenle olursa olsun terörizmin tüm biçimlerini, şiddeti ve aşırıcılığı kınayarak, bu tür eylemlerin teşvikinden veya müsamaha görmesinden kaçınılacağını ve bunlara karşı mücadelede işbirliğine gidileceğini taahhüt ederek"*²⁷ konulu bölüm ise her iki ülkenin terörizme destek vermeyeceğini taahhüt eder niteliktedir. Görüldüğü üzere her ne kadar iki ülke arasında söz konusu protokoller imzalanmışsa da gerek hukuken herhangi bir bağlayıcılığının olmaması gerekse taraflar arasındaki anlaşmazlıklar nedeniyle başarılı bir sonuç elde edilememiştir. Nitekim protokollerin önce Türkiye'de TBMM'de onaylanmamış olması daha sonra Ermenistan'ın anayasa mahkemesinden gelen olumlu cevaba rağmen yasamadan geri çekilmesi²⁸ tarafların arasındaki anlaşmazlığı bir kez daha gün yüzüne çıkarmıştır. Ancak tüm bu olumsuzluklara rağmen protokollerin bazı olumlu yönleri de söz konusudur. Öneğin protokollerde yer alan tarihi konularla ilgili olarak bir komisyonun kurulması ve soykırım iddialarının de bu çerçevede ele alınacak olunması önemli bir adım olarak değerlendirilebilir. Nitekim bu madde gerek Ermenistan gerekse diasporada ciddi sorun yaratan bir husus olmuştur.

²³ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Resmi Web Sitesi: www.mfa.gov.tr/data/DIS POLITIKA/turkiye-ermenistan-turkce.pdf (10 Aralık 2011)

²⁴ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Resmi Web Sitesi: www.mfa.gov.tr/data/DIS POLITIKA/turkiye-ermenistan-turkce.pdf (10 Aralık 2011)

²⁵ Ermenistan Cumhuriyeti Resmi Web Sitesi, 23.12.2011.

²⁶ Ermenistan Cumhuriyeti Resmi Web Sitesi, 23.12.2011.

²⁷ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Resmi Web Sitesi: www.mfa.gov.tr/data/DIS POLITIKA/turkiye-ermenistan-turkce.pdf (10 Aralık 2011)

²⁸ İbrahim Kaya, "Uluslararası Hukuk Açısından Türkiye-Ermenistan Protokolleri", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı:37-38, 2010-2011, Ankara, s.101-121.

Sonuç

Türk-Ermeni ilişkileri açısından 2010-2013 yılları arasında Türkiye’de ve yurt dışında yaşanan gelişmelere genel olarak bakıldığında önceki dönemlere oranla daha aktif bir döneme girildiğini söylemek mümkündür. Özellikle Türkiye’nin Ermeni sorunu konusunda son derece önemli adımlar attığı ve sorunun barışçıl yollarla çözülmesi noktasında üzerine düşen görevi yerine getirme noktasında aktif bir politika izlediği gözlenmektedir. Her ne kadar iki ülke ilişkilerine bakıldığında sorunun çözümü noktasında Türkiye Ermenistan’a oranla daha fazla sorumluluk almış bir ülke profili çizmişse de Ermeni tarafında da bazı pozitif adımların atıldığı söylenebilir. Bu çerçevede Ermeni STK temsilcilerinin girişimleri ve Türk tarafı ile bir araya gelmeleri örnek olarak gösterilebilir.

Öte yandan Türk-Ermeni ilişkileri konusunda son 3 yılda yaşanan gelişmelerin, iki ülke ilişkileri açısından, geçmişe oranla daha fazla iletişimin söz konusu olduğunu gösterdiğini de söylemek mümkündür. Her ne kadar bu çalışmada görüldüğü gibi iki ülke ilişkilerinin çözümü konusunda Türk tarafının daha aktif adımlar attığı gözlenirse de, Ermenistan tarafında da bazı küçük adımların atıldığı ve bu gelişmelerin iki ülke arasındaki sorunların barışçıl yollarla çözümüne katkı sağladığının belirtilmesinde yarar vardır. Öte yandan iç politik gelişmeler kadar konuyla ilgili çok fazla dış politik gelişmenin de yaşandığı görülmektedir. Ancak dış politik gelişmelerin daha ziyade iki ülke ilişkilerinin gerilmesine ve olumsuz etkilenmesine neden olduğu anlaşılmaktadır.

İki ülke ilişkilerini olumsuz yönde etkileyen önemli dış politik gelişmeler arasında 2009 yılından bu yana Amerika Birleşik Devletleri’nde, Türkiye Cumhuriyeti, TC Merkez Bankası ve TC Ziraat Bankası aleyhinde açılan tazminat davaları örnek olarak gösterilebilir. Nitekim söz konusu davaların bir kısmı Türkiye lehine sonuçlanmış olursa da halen bu yöndeki başvuruların devam ediyor olması nedeniyle zaman zaman bu konunun iki ülke ilişkilerinde yeniden sıkıntıların yaşanmasına neden olduğu anlaşılmaktadır.

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde dış politik gelişmeler kapsamında oldukça etkili olan Ermeni diasporasının yürütmekte olduğu faaliyetlerin de iki ülke ilişkilerinde kilit rol oynadığı söylenebilir. Bu kapsamda Ermeni diasporası gerek soykırım iddialarının 2015 yılı etkinlikleri çerçevesinde başlatmış oldukları kampanyalar ile gerekse Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesine engel olarak dış politik gelişmeleri olumsuz yönde etkilemektedir.

Sonuç olarak 2010-2013 yılları arasında Türkiye-Ermenistan ilişkileri açısından yukarıda belirtildiği üzere iç ve dış politik gelişmeler olmak üzere birçok girişimde bulunulduğunu söylemek mümkündür. Ancak bunlar arasında özellikle protokollerin paraflanmasının en önemli gelişme olduğu görülmektedir. Özellikle Aralık 2009 tarihinden itibaren neredeyse 2010 yılının tamamını kapsayacak şekilde gündeme oturan bu protokollerle ilgili

yaşanan gelişmeler iki ülke ilişkilerinde belirleyici rol oynamıştır. Bu çerçevede Türkiye-Ermenistan arasında imzalanan protokollerin paraflanmasından gündemden düşmesine kadar geçen sürede bu konu iki ülke gündeminde geniş yankı bulmuştur. Özellikle Ermenistan tarafında yaşanan gelişmeler kapsamında protokollerin dondurulması, Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin protokolleri kısıtlayan kararı ve Türkiye'ye yönelik baskı girişimlerini sıralamak mümkündür. Bu çerçevede Ermenistan Devlet Başkanı Sarkisyan'ın Türkiye'ye yönelik bazı eleştirel açıklamaları ile İngiltere ziyareti²⁹ sırasında yapmış olduğu beyanatlara göstermek mümkündür. Yine Başkan Sarkisyan'ın 2010 yılının Mart ayında Suriye'de³⁰ protokollere yönelik yapmış olduğu eleştirel açıklaması da bu kapsamda Ermenistan'ın anılan olumsuz tutumu kapsamında değerlendirilebilir.

Dış politik gelişmeler kapsamında ise 2010 yılında İsveç Parlamentosunda yaşanan gelişmeleri değerlendirmek mümkündür. İsveç Parlamentosunun soykırım iddialarıyla ilgili olarak 11 Mart tarihinde almış olduğu kararla Ermeni soykırımını tanıyan ülke sayısının 20'ye yükselmesine neden olmuştur.³¹ Bu karar hem Türkiye-Ermenistan hem de Türkiye'nin İsveç hükümeti ile ilişkilerinin yeniden gerilmesine neden olmuştur. Kararın yanı sıra her yıl olduğu gibi 2010-2013 yılları arasında 24 Nisan'da başta ABD olmak üzere soykırım iddialarını kabul etmiş olan ülkelerde yayınlanan mesajlar da iki ülke ilişkilerini olumsuz yönde etkileyen bir gelişme olmuştur. Dolayısıyla 2010-2013 döneminde her ne kadar iki ülke ilişkilerinin normalleşmesi yönünde yukarıda anılan pozitif adımlar atılmışsa da bunlara karşılık özellikle Ermenistan tarafında ve uluslar arası arenada daha fazla negatif gelişmenin yaşandığı görülmektedir. Bu durum da beraberinde Türkiye'nin Ermenistan'la ilişkilerini normalleştirmek yönünde tek taraflı bir çaba içinde olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

KAYNAKÇA

- BOZKUŞ, Yıldız Devci (2011), *Parlamento Kararları Çerçevesinde Soykırım İddialarının Yabancı Basında Yeniden İnşası*, Ankara: Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
- DOĞAN Yonca Poyraz (2010), "Ermenistan ile asıl 'sessiz diplomasi'yi sivil toplum kuruluşları yürütüyor", *Zaman*, (21.10.2010).

²⁹ Sami Kohen, "Protokoller ve... Hava!", *Milliyet*, 13 Şubat 2010.

³⁰ "Sarkisian: 'Auschwitz is the Der Zor of the Jews'", *The Armenian Weekly*, 24 Mart 2010.

³¹ "Sweden Recognizes Assyrian, Greek and Armenian Genocide", 12 Mart 2010, <http://www.aina.org/news/20100311192620.htm>, "İsveç "Soykırımı" Kabul Etti; Ermenilerle Sınırlı Tutmadı", *Bianet*, 12 Mart 2010.

- GARİBOV Mahir (2006), *I. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Azerbaycan - Ermenistan İlişkileri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Türkiye Cumhuriyeti Tarihi) Anabilim Dalı Doktora Tezi.
- HONGUR Andaç (2010), "Türkiye -Ermenistan Barışına STK Katkısı", <http://www.turkishny.com/other-news/4-other-news/34172turkiye-ermenistan-barna-stk-katks#.Ue6l5cxrMdU>, (10.07.2010).
- KAYA İbrahim, "Uluslararası Hukuk Açısından Türkiye-Ermenistan Protokolleri", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı:37-38, 2010-2011, Ankara, s.101-121.
- KOHEN Sami (2010), "Protokoller ve... Hava!", *Milliyet*, (13 Şubat 2010).
- NEYZİ L.-ARAQELYAN, Hranush Kharatyan (2011), "Birbirimizle Konuşmak: Türkiye ve Ermenistan'da Kişisel Bellek Anlatıları", "Ermenistan-Türkiye Uzlaşım Sürecine Katkı Olarak Yetişkin Eğitimi ve Sözlü Tarih Çalışması", *DVV International Yayınları*.
- SERTÇELİK Seyit (2009), *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678- 1914*, Ankara: TBMM Kültür Sanat Yayınları.
- ŞİR Aslan Yavuz (2011), "Fransa Tartışmaları Işığında 2015 Öncesi Ermeni Diasporası Faaliyetleri", <http://www.avim.org.tr/bultentekli.php?haberid=42532> (22.12.2011).
- ÖZEL Soli, "Azınlık Mallarının İadesi", *Habertürk*, (31 Ağustos 2011). <http://asbarez.com/78668/turkey-to-allow-worship-in-akhtamar-church/> (25 March 2010).

Diğer Gazeteler

The Armenian Weekly

Bolsohays

Habertürk

Milliyet

Radikal

Zaman

İnternet Siteleri

<http://www.aina.org>

<http://www.asbarez.com>

<http://www.avim.org.tr>

<http://www.anadolukultur.org>

<http://www.armeniandiaspora.com>

<http://www.bianet.org>

<http://www.mfa.gov.tr>

<http://www.news.am>

<http://www.ntvmsnbc.com>

<http://www.panarmenian.net>